

IZVOĐENJE POSTHUMANOG: ESEJ U TRI ČINA

Postavljanje scene

Posthumano odlikuje složenost samog tog pojma. To nije baš laički shvaćeno stvaranje nečega što će doći posle ljudskog, ali se o njemu često razmišlja u budućem vremenu. Šta će kao sledeće nastati od *homo sapiensa*? Inače, posthumano se, poput postmodernog, često preklapa s modernim i pre-modernim. Posthumano se može naći u Spinozinim etičkim spisima (Brajdoti, 2013), u *Levijatanu* Tomasa Hobsa (Šejpen i Šejfer, 1985) i *Stvorenju* Meri Šeli (Karetaro-Gonzales, 2016). Posthumano može biti „više-nego-ljudsko“ (Masumi, 2014) ili etičko razumevanje subjekta koji može da premosti svetove, i ljudske i neljudske. (Brajdoti, 2013; Mičel, 2014).

Pri teoretisanju o posthumanom vraćamo se svetu nehumane životinje ili preispitujemo biopolitiku velikim delom ispisanu kao „pomeranje subjekta“ (Parika, 2015). Mišljenje o posthumanom je deo tradicije koja zna da svaka teorija subjektivnosti mora podrazumevati utelovljenu prirodu koju nazivamo „subjektima“ (Brajdoti, 2006). To mišljenje preispituje podele koje smo stvorili između subjekata i objekata, čoveka i životinje. Iako nije uvek biološki entitet niti evolutivni stepen razvoja ljudske životinje, posthumano je povezano i s prirodnim i s tehnološkim sistemima. Kao kiborg, posthumano može redefinisati naš odnos prema prirodi (Haravej, 1991) ili može biti zbir ljudskih strahova da će nas naša tehnologija prevazići i kontrolisati.¹⁴ Terminator je istovremeno na vrhu liste omiljenih filmskih heroja i zlikovaca (Singer, 2008).

Nalik Liotarovoj (1984, xxiv) definiciji postmodernog, posthumanizam je sklon sumnjičavosti pri susretu s metanarativima. Zato se može svrstati s drugim pristupima i tehnikama koje dovode u pitanje univerzalnosti, racionalnosti i naučne objektivnosti. Dok se i samo njegovo ime smešta posthumano u humanističku tradiciju, upotreba jezika – budući da se govorni i pisani jezik smatra za ono što ljude čini izuzetnim u velikom lancu bića – često zaklanja druge mogućnosti razumevanja sveta kroz osećanja, umetnost i želju. Ko zamišlja posthumano trebalo bi da se zapita neće li majstorova oruđa razrušiti majstorov dom (Lord, 2007, 110–114)? Tu treba ubrojati govor, istoriju, nauku i tehnologiju – jer su bar ta oruđa koje je iznedrila zapadna civilizacija duboko povezana s pojavama koje bi posthumano moglo poželeti da ostavi za sobom. „Pa za koju od humanističkih tekovina“, vjaka se Koulbruk (2014, 169–70), „uopšte možemo reći da je vredno sačuvati?“ Humanizam je zapravo sasvim nehuman, odgovoriće ona, ali šta može da ponudi posthumanizam? Možda je za-

¹⁴ U ovom poglavlju ostavljam po strani transhumanizam, jer on ima suštinski različit prilaz tehnologiji i ljudskom telu. Vidi Hejls (1999) za istoriju kibernetike i tela, i Kurcvajla (2005) za primenu transhumanih vrednosti na ljudska tela.

trovan i posednut onim što se potiskuje, svim onim što su kolonijalizam i kapitalizam zakopali i pokušali da sakriju, zločinom i nasiljem. Posthumano zna da je subjekt kakav smo stvorili na poseban način povezan s degradacijom i odbacivanjem objekata i opredmećivanjem subjekta. Ove razlike između to dvoje zapravo su priča o našem savremenom oblikovanju sveta i priču o tom preplitanju treba iznova ispričati da bi se zasnovali daleko pravedniji i miroljubiviji odnosi.

Kao naučnici, mi o posthumanom često govorimo kao o imenu. Naše se debate vrte oko toga može li se taj pojam vezati za neku vrstu ograničene subjektivnosti koju možemo definisati i pripisati određenim telima. Možemo li ih upoznati, osigurati, negovati, teoretizovati o njima, odbaciti ih, zanemariti? Da li je to kiborg (Haravej, 1991, 101)? Zombi (Lauro i Embry, 2008)? Fosil (Jusof, 2013)? Android (Dik, 1996)? Hibrid (Mekormak, 2016; Luenhopt Tsing, 2015)? Digitalno (Adams i Tompson, 2016; Gibson, 1984)?

Keri Volf se pita: „Šta je posthumanizam?“ (2010), ali pitanje ovog eseja glasi: „Šta je posthumanizovanje?“

Učenje i otvorenost za negovanje uslova da se postane drugačiji: to je posthumanizovanje. Moramo postići uslove koji će čoveka učiniti zastarelim; sledimo li Bakminstera Fullera (1970) u *Izgleda da sam glagol*, ne možemo se boriti protiv postojeće stvarnosti. Treba da sačinimo modele koji će stare učiniti zastarelim. To su sistemska biologija i kvantna fizika, monizam a ne kartezijanski dualizam. Najvažnije je ispitivanje nasilne dihotomija priroda/kultura (Morton, 2010) i da razlika između objekta i subjekta nije ono što smo mislili da jeste (Gejn, 2006) ili je nikada nije ni bilo (Latur, 1993). Prema Haravej i Laturu, da nikad nismo bili humani niti moderni šta bi onda značilo biti posthuman?

Da bih odgovorila na to, želim da se usredredim na želju da se bude nešto drugačije. Ne teleološki, već pre šta bi proces evolucije, biološke, kulturne ili intelektualne mogao značiti za naš svakodnevni život.

Da bi se produbio osećaj akcije, ono što preostaje biće dato u klasičnoj trodelnoj strukturi. Ovaj esej je podjednako i tragedija i komedija, dok će katarza morati da dođe i od žaljenja zbog užasnih promena prouzrokovanih ekonomijom fosilnog goriva i od nade da ćemo se tog iskušenja rešiti uz nove veštine. Ta katarza će u nama pobuditi osećaj ko bi mogao da postane čovek da bi se bolje saživeo s našim planetarnim okvirima: da bismo pronašli „divlji smeh u grlu smrti“ i svoje duše radošću podstakli na dela (Šekspir, 1598).

Takav lik posthumanog će se razložiti u postajanje a ne biće, proces a ne proizvod, želju a ne ostvarenje. Ako se nikakav subjekt ne uobličava, je li to onda molba? Molba budućnosti da čuje, da svedoči kako smo žudeli da se promenimo.

Posthumano je priznanje očaja i iscrpljenosti upakovanih u nešto što bi trebalo da znači biti moderan, biti human. Tako smo umorni od toga što smo sada: ubilački, puni mržnje, ratoborni, rastrošni, narcisoidni, nasilni, nebrižljivi, opaki, okrutni i svadljivi. Kroz tu ljusku ljudskosti postaje sve teže pokrenuti se prema nečemu suprotnom od ovoga što nas već zamara da budemo i da predstavljamo.

Posthumanizovanje nije nikakva molba, nego krik svetu koji je tako dugo prećutkivao toliko toga. „Svoj varvarski vrisak“, graknuo je Volt Vitmen (1949, 1088) u „Pesmi o meni“: „I

nisam nimalo pitom – i neprevodiv sam; Puštam svoj varvarski krik preko krova sveta.“ Čuo ga je i dr Susov slon, Horton (1954). Dok je osluškivao detelinu u svom stomaku njegovo uho je začulo Nečije – Hop! Bilo je to zrnce prašine na detelini koje je naveliko bučalo: „Mi smo ovde. Ovde smo. OVDE SMO... I to Hop, to jedno maleno ekstra Hop, rešilo je tu stvar napokon i konačno, to zrnce prašine s deteline.“

Šta ako od tog krika i tog zahteva da se bude saslušan ne može da bude baš ništa? Ili preciznije, šta ako nas je smeštanje te želje, te težnje, tog jauka u neko telo navelo na pogrešan put? Drukčije rečeno, šta ako je fokus premešten s toga šta je posthumano na ono šta posthumano može da učini? Posthumano je delatna reč, ne osoba, mesto, niti stvar. Posthumanizovanje je izvođenje naše želje da se menjamo.

Izvođenje posthumanog: Apokaliptička komedija u tri čina

I čin: Uvod, ili etika posthumanizovanja

Temeljno etičko pitanje u vezi s posthumanim, ili kako se etika može posthumanizovati, zapravo je priznanje da su se ljudi kao vrsta odvojili od drugih živih stvari i procesa na planeti i nazvali ih prirodom. Zatim smo pomoću religije i dominacije, humanizma i prirodnog prava pretvorili zemlju i svokoliko mnoštvo njenih drugih bića u resurse koji se koriste bez ikakvih suštinskih moralnih normi, sem što ljudima mogu poslužiti za sopstvene ciljeve. Svi drugačiji i suprotni pogledi na svet su tome potčinjeni, pa i iskorenjeni, da bi malo šta moglo da se suprotstavi tako uvedenoj podvojenosti. Na tom fonu najvažnije etičko pitanje jeste kako se odnosimo prema drugim živim bićima (Voldo, 2007).

Jedan od najozbiljnijih izgovora u većini spisa o posthumanom jeste izostanak priznanja da su mnogi ljudi tretirani kao stvari, objekti, i da su poređeni s nehumanim životinjama koje koristimo i zloupotrebljavamo. To je neprihvatljivo i za jedne i za druge. Za one koji nisu bili smatrani za prave ljude, posthumano je nepodnošljivo brisanje patnje i nasilja pridodato otrovnom nerazumevanju istorije sveta i složenim odnosima moći koji su globalno prisutni između severa i juga, istoka i zapada, crnih i belih, žena i muškaraca, bogatih i siromašnih, humanih i nehumanih životinja. Ako ne budemo dovoljno oprezni, te neka-dašnje i sadašnje hijerarhije reprodukuvaće iste strukture moći. Posthumano se može prepoznati kao uvek već rasno i rodno telo rođeno iz mesa roba, utamničenog, potčinjenog (Vihelije, 2014). Ono stoji nasuprot Prosvetljenom Čoveku i njegovom monopolu na subjektivnost zasnovanu na belom, muškom evropskom telu (Hejs, 1999). Posthumano zbog šarenog ogrtača pluralnosti i mnoštva može zbaciti navodno neutralnu i apolitičnu kožu „čoveka“.

Posthumanizovanje to prepoznaje i nastoji da dovede do radikalne solidarnosti duž svih linija razlike (Morton, 2017). To pretpostavlja prevazilaženje razlike humano/nehumano i gajenje etike preplitanja u zajednicama više vrsta i evolutivno povezanih neljudskih živo-

tinjskih pratilaca (Haravej, 2003; 2007). Naše isključivanje iz prirode dovelo je do nasilja prema nehumanim ostalima i dalje potvrđuje to nasilje i patnju (Rajt, 2014). Više brige za nehumano i mišljenje koje prevazilazi granice vrsta uvećaće i našu sposobnost da stvaramo dublje kulturne i društvene veze među ljudima (Voldo, 2007). Posthumanizovanje će dovesti do spoznaje da borba za dostojanstvo ljudskog i neljudskog životinjskog života poboljšava živote svih. Naše sudbine su neraskidivo povezane i svi zajedno moraju biti zaštićeni, poštovani i oslobođeni. Mada posthumani misle u glagolima, ne možemo klevetati imenice i moramo razumeti i slaviti život i stvari (Benet, 2010).

Posthumanizovanje će biti težak posao da se izgradi planetarna geontološka (Povinel, 2016) politika koja neće ostati na prikrivenom isključivanju i nasilju. Posthumanizovanje će radije stvarati zdrave raznolike zajednice – ljudske i neljudske – nego uvećani profit i lično bogatstvo. Najvažnije je da se obnovimo u skladu s novim materijalizmom koji će zemlju vrednovati više od onoga što od nje možemo potrošiti.

II čin: Sukob, ili ugroženi biom i ekosistemi suočeni s kolapsom

Pod hitno moramo preispitati sami sebe: to nije tek vežba iz visoke teorije niti pedagogija razrednog tipa. Čovek i njegovo mesto na Zemlji jako su važne teme globalnog neoliberalnog kapitalizma i svih koji su ustali protiv njegove grabljive i koristoljubive upotrebe fosilnih goriva i ljudskog kapitala. Od životnog je značaja da promenimo ono što jesmo. Kao predmet stvoren za potrošnju, Zemlja i njeno stanovništvo suočavaju se s jedinstvenom krizom. Zbog delovanja ljudskih bića Zemlja je ušla u geološko doba zvano antropocen. Taj termin je 2002. godine skovao Paul Kracén, a sad, posle daljeg istraživanja uticaja čovekovog delovanja na naš planetarni sistem, uveliko se preporučuje kao usvojen. Međunarodni geološki kongres je u septembru 2016. godine izvestio da zbog radioaktivnog materijala koji ostaje posle nuklearnih proba, zagađenja plastikom i iz energetskih postrojenja, da nabrojimo tek ponešto, antropocen sad zaista možemo prepoznati kao realnost. Kraj holocena – prethodnog doba – obeležili su rast nivoa mora, povećano ispuštanje ugljendioksida, krčenje šuma, razvoj, kao i globalno masovno istrebljenje neljudskih vrsta. Naziv ovog novog doba po antroposu može se uzeti kao dokaz za naš nepriličan odnos prema planeti koja nam obezbeđuje uslove za život. To je pogled na stvari koji nas više podseća na naša tela i veze nego na konačni omaž našoj samozaokupljenosti. Kao što Rajt (2014, onlajn) naglašava, „pogled na svet iz perspektive antropocena otkriva obrasce veza koje meso povezuju sa zemljom, morem i nebom na planeti s više vrsta“.

Na nesreću, gotovo potpunom naučnom prihvatanju ovog doba nije usledilo i političko. Sporazum postignut na Pariskoj konvenciji (COP21) iz 2015. godine predstavlja veliku međunarodnu odluku povodom klimatskih promena, ali priroda međunarodnih ugovora ostavlja otvorenu mogućnost da on ne uspe na nivou pojedinih država: ratifikacija ugovora mora se obaviti u svakoj od država pa se tek onda pravo i politika moraju promeniti da bi bili u skladu s međunarodnim obavezama. Prethodno smo ja i moji koautori (Bark i ostali, 2016, 500) tvrdili da nam je potrebna politika koja odgovara našoj planeti:

Globalni ekološki kolaps čini hitnim potrebu da utvrdimo „da smo svi mi u tome zajedno“ – ljudi, životinje, ekologija, biosfera. Da bismo preživeli, moramo postavljati pitanja koja su blisko povezana s kapitalizmom, modernošću i ugnjetavanjem. Moramo obezbediti da naša diplomatija, naša politika i naše institucije budu otvoreni za one koji će poneći najveći teret ekološke promene.

I najvažnije, ova promena s imenice na glagol pomaže da na sebe ne gledamo kao na pojedince u humanističkoj, liberalnoj tradiciji, nego kao na aktivni deo uvezane i složene mreže – uspostavljen sistem spojenih sudova – i humanog i nehumanog života na planeti koju delimo (Fišel, 2017).

Posthumanizovanje će podrazumevati priznavanje planetarno stvarnog i ponovno uspostavljanje sistema ljudskog delovanja koje prepoznaje zemaljske sisteme i njihove granice. Antropocen treba predstaviti kao doba koje nas podseća da smo u njemu zajedno, a ne kao još jedno prepričavanje priče o dominaciji nad prirodom kojoj je mesto van čovekovog sveta.

III čin: Razrešenje, ili posthumanizacijski aktivizam

Ovakvo usredsređivanje na posthumanizovanje skreneće pažnju na dve široke oblasti kao moguće glavne puteve za akciju: etički i politički/popravni, kroz aktivizam. Aktivno posthumanizovanje značiće angažovanu i direktnu akciju u brojnim kontekstima i u brojnim registrima. Politički rečeno, kako se posthumanizovanje može uključiti u primenu rešenja podržanih i s ekološkog, feminističkog, kvir, postkolonijalnog i antikapitalističkog stanovišta (Behar, 2016)?

Posthumanizacijske akademske discipline i dalje ostaju izazov. Naš tekući način mišljenja na modernim neoliberalnim univerzitetima duboko je ukorenjen u humanizmu i pothranjen u različitim disciplinama. Takva hijerarhična i zaštitna matrica intelektualnog rada otežava postavljanje složenih pitanja u različitim disciplinama. Postoji jasna disciplinska podela rada između društvenih i prirodnih nauka. Za Endrua Pikeringa (2005) oni sistematski nastavljaju da svet čine podeljenim: prirodne nauke proučavaju svet stvari u kom su ljudi odsutni, i na delu je jasna ideja objektivnosti uz potrebu da se sistemi razumeju sami po sebi, odvojeno od položaja datog istraživača u njima. U društvenim i humanističkim naukama istraživači govore o ljudima, a ne o stvarima, s idejom da je društveno stvarnost odvojena od sveta stvari koje proučavaju specijalisti prirodnih nauka. Kao što iz gore rečenog proizlazi, eto prekrasnog dualizma: svet stvari i svet ljudi. Prema Pikeringu (2005), posthumanističko gledište je ono koje nam dopušta da „vidimo dvostruko“, da u našim istraživačkim programima, važnim pratećim pitanjima i izveštajima o događajima povežemo ljude i stvari. Posthumaniziranje disciplina navešće nas da odbacimo pomenute jednostrane analize jer nam svet ne nameće takvu podelu na ljude i stvari. Jednostrane analize se mogu menjati, posthumani mogu videti dvostruko (Pikering, 2005).

Tragedija i obim propasti koju su donele klimatske promene izazov je za sve naše političke sisteme i institucije. Treba li stvarno, kao što to izjavljuje Roj Skrenton (2015), da učimo kako da umremo kao vrsta? Ili da, kao što tvrdi Naomi Klajn (2014), izazov krize klimatskih

promena treba stvarno prihvatiti kao našu najbolju šansu da stvorimo novi svet i da tu krizu sagledamo kao uzrok sloma našeg kolektivnog subjektiviteta što bi nas vodilo do prodora u razvijanju novih odnosa i praksi? Nacionalna država će pod udarom ekološke krize nastaviti da propada i neće moći da se osloni na rešenja za koja se zauzimala u prošlom veku. Naomi Klajn (2014) svojom tvrdnjom podseća na Gatarijevo pisanje o ekološkoj krizi. On je pisao: „Umesto da se držimo opštih preporuka primenili bismo efikasne eksperimentalne prakse, kako na mikrodrštvenom nivou tako i u širim institucionalnim razmerama” (Gatari, 2008, 24). Promena će krenuti s osnovnog nivoa. Iako je potrebna globalna promena, za nju se treba izboriti na nivou specifičnih praksi i lokacija, poput protesta Upravna stena [koji su 2016. godine u Severnoj Dakoti lokalna indijanska plemena i aktivisti izveli protiv postavljanja naftovoda – *Prim. prev.*] Drugačije rečeno, planetarna promena bi mogla voditi razotkrivanju stvaralačkog potencijala ljudi – u svim delovima i na svim društvenim pozicijama – da bi se preoblikovali prioriteta regiona, država i ekonomija (Konoli, 2017).

Možemo razmisliti o Fulerovom (1970, 1) slavnom citatu: „Trenutno živim na Zemlji i ne znam šta sam. Znam da nisam kategorija. Nisam stvar – imenica. Izgleda da sam glagol, evolutivni proces – integralna funkcija vaseljene.“

Kad bi se to uzelo za polazište, posthumani bi to ovako mogli da vide preoblikovano za antropocen: „Živim u ljubavi sa Zemljom i njenim bićima, i uvek postajem ono što jesam. Znam da sam kategorija. Upleten sam – stvar koja živi isprepletana s drugim stvarima. Izgleda da sam glagol, stalno promenljivi proces – kosmičko bacanje univerzalnih kockica.“

Ova kriza bi mogla biti i početak. To je naša poslednja i najbolja šansa da stvorimo drugačiji svet, umesto da samo nemo svedočimo kraju naše fosilno-gorivne civilizacije. Ako se prošli vek više bavio oslobađanjem ugljenika nego oslobađanjem čovečanstva iz njegovih lanaca (Vork, 2015), ovaj vek bi mogao da shvati naše posthumano stanje i nove srodničke grupe (Haravej, 2016) izgradi na takav način da se može pojaviti svet koji je nepristrasni, puniji ljubavi i pravedniji od prethodnog.

Napomene:

- Adams, Catherine, i Terrie Lynn Thompson. 2016. *Researching a Posthuman World: Interviews with Digital Objects*, London: Palgrave.
- Behar, Katherine. 2016. *Object Oriented Feminism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bennett, Jane. 2010. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Raleigh: Duke University Press.
- Braidotti, Rosi. 2013. *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press.
- Braidotti, Rosi. 2006. "Posthuman, All Too Human: Toward a New Process Ontology", u: *Theory, Culture, and Society* 23 (7–8): 197–208.
- Burke, Anthony, Stefanie Fishel, Audra Mitchell, Simon Dalby, i Daniel J. Levine. 2016. "Planet Politics: A Manifesto from the End of IR", u: *Millennium: A Journal of International Studies* 44 (3): 499–523.
- Carretaro-Gonzalez, Margarita. 2016. "The Posthuman That Could Have Been: Mary Shelley's Creature", u: *Relations* 4 (1): 53–64.
- Chen, Mel Y., 2012. *Animacies: Biopolitics, Racial Mattering, and Queer Affect*. Raleigh: Duke University Press.

- Colebrook, Claire. 2014. *The Death of the Posthuman: Essays on Extinction*. Ann Arbor: Open Humanities Press.
- Conolly, William E., 2017. *Facing the Planetary: Entangled Humanism and the Politics of Swarming*. Raleigh: Duke University Press.
- Dick, Philip K., 1996. *Do Androids Dream of Electric Sheep?* New York: Ballantine Books.
- Fishel, Stefanie. 2017. *The Microbial State: Global Thriving and the Body Politic*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Fuller, Buckminster. 1970. *I Seem to Be a Verb*. New York: Bantam Books.
- Gane, Nicholas. 2006. "When We Have Never Been Human, What is to be Done? An Interview with Donna Haraway", u: *Theory, Culture, and Society* 23 (7–8): 135–158.
- Theodor Suess Geisel. 1954. *Horton Hears a Who!* New York: Random House.
- Gibson, William. 1984. *Neuromancer*. New York: Ace Books.
- Guattari, Felix. 2008. *The Three Ecologies*. London: Continuum.
- Haraway, Donna. 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Raleigh: Duke University Press.
- Haraway, Donna. 2007. *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Haraway, Donna. 2003. *Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Haraway, Donna. 1991. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Hayles, Katherine N., 1999. *How We Became Posthuman*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Klein, Naomi. 2014. *This Changes Everything*. New York: Simon and Schuster.
- Kurzweil, Ray. 2005. *The Singularity is Near*. New York: Viking Press.
- Latour, Bruno. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lauro, Sarah Juliet i Karen Embry. 2008. "A Zombie Manifesto: The Nonhuman Condition in the Era of Advanced Capitalism", u: *Boundary 2* 35 (1): 85–108.
- Lorde, Audre. 2007. "The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House", u: *Sister Outsider: Essays and Speeches*. Berkeley: Crossing Press.
- Lowenhaupt Tsing, Anna. 2015. *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in the Capitalist Ruins*. Princeton: Princeton University Press.
- Lyotard, Jacques. 1984. *The Postmodern Condition*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- MacCormack, Patricia. 2016. *Posthuman Ethics: Embodiment and Cultural Theory*. London i New York: Routledge
- Massumi, Brian. 2014. *What Animals Can Teach Us About Politics*. Raleigh: Duke University Press.
- Mitchell, Audra. 2014. "Only Human: A Worldly Approach to Security", u: *Security Dialogue* 45 (1): 5–21.
- Morton, Timothy. 2017. *Humankind: Solidarity with Nonhuman People*. London: Verso Books.
- Morton, Timothy. 2010. *The Ecological Thought*. Harvard: Harvard University Press.
- Parikka, Jussi. 2015. "Cultural forces: Contemporary land arts, technology and new materialist aesthetics", u: *Cultural Studies Review* 21 (2): 47–75.
- Pickering, Andrew. 2005. "Asian Eels and Global Warming: A Posthumanist Perspective on Society and the Environment", u: *Ethics and the Environment* 10 (2): 29–43.
- Povinelli, Elizabeth A., 2016. *Geontologies: A Requiem to Late Liberalism*. Raleigh: Dune University Press.
- Scranton, Roy. 2015. *Learning to Die in the Anthropocene: Reflections on the End of a Civilization*. San Francisco: City Lights Books.
- Shakespeare, William. 1598. *Love's Labour's Lost*.
- Shapin, Steven i Simon Schaffer. 1985. *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Singer, Peter W., 2008. "Robots at War", u: *Wilson Quarterly* 30 (2): 30–48.
- Waldau, Paul. 2007. "Kweli ndugu yanga – the Religious Horizons of 'Humans Are Primates'", u: *Worldviews* 11 (1): 103–123.

- Wark, McKenzie. 2015. *Molecular Red: Theory for the Anthropocene*. London and New York: Verso Books.
- Weheliye, Alexander G., 2014. *Habeas Viscus: Racialising Assemblages, Biopolitics, and Black Feminist Theories of the Subject*. Raleigh: Duke University Press.
- Whitman, Walt. 1949. *The Poetry and Prose of Walt Whitman*. New York: Simon and Schuster.
- Wolfe, Cary. 2010. *What is Posthumanism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wright, Kate. 2014. "An Ethics of Entanglement for the Anthropocene", u: *Scan: Journal of Media Arts Culture* 11 (1)
- Yusoff, Kathryn. 2013. "Geologic life: prehistory, climate, futures in the Anthropocene", u: *Environment and Planning D: Society and Space* 31 (5): 779–795.

(S engleskog preveo **Vladimir Kopicl**)